

Abdülbâsıt b. Halîl'in *el-Vusle fî Mes'eleti'l-Kible* Adlı Risâlesinin Neşir, Tahlil ve Tercümesi

Publishing, Analysis and Translation of 'Abd al-Bâsıt b. Khalîl's Treatise Entitled *al-Wusla fî
Mas'alat al-Qibla*

Lutfullah Kerim BİLGIN*

Öz

Semavî dinlerde ve diğer inanç sistemlerinde bazı ibadetlerin belirli bir istikamete yönelerek yapılacağı bilinmektedir. Bu durum, dünyanın muhtelif yerlerindeki Müslümanları yönelmeleri gereken kible konusunda araştırma yapmaya sevk etmiştir. Buradan hareketle farklı dönemlerde yaşamış fıkıh âlimleri, buldukları konuma göre Müslümanların Kâbe'ye hangi taraftan yöneleceğini içeren risâleler yazmıştır. Söz konusu meseleye yönelik risâle yazan âlimlerden biri de fakih, müfessir ve tarihçi Abdülbâsıt b. Halîl'dir. Müellifin *el-Vusle fî mes'eleti'l-kible* adını verdiği eser, kible meselesini ele alan özgün risâlelerden biri olmasına rağmen henüz bir çalışmanın konusu olmamıştır. Bu çalışmada Abdülbâsıt b. Halîl'in *el-Vusle fî mes'eleti'l-kible* adlı yazma eserinin üslup, yöntem ve muhteva bakımından tahlili yapılmış; ardından neşir ve tercümesine yer verilmiştir. Söz konusu risâleyi önemli kılan husus diğer risâlelerden farklı olarak Mekke dönemindeyken Hz. Peygamber'in namaz esnasında Kâbe'ye ve Beytülmakdis'e birlikte yöneldiğini hikmetlerine de yer vererek vurgulamasıdır. Bunun yanında Kâbe'nin kible olarak teşrîf sürecini özlü biçimde ortaya koyması, namaz kılarken muhtelif bölgelerde yaşayan Müslümanların Kâbe'ye hangi istikametten yöneleceğine ilişkin bilgiler içermesi ve özellikle kibleyi tespit edebilmeyi sağlayan bir pusulaya yer vermesi risâleyi önemli kılan diğer faktörlerdir. Ayrıca diğer risâleler gibi Abdülbâsıt b. Halîl'in bu risâlesi de döneminin aktüel tartışma konularına ışık tutan tarihi bir vesika niteliği taşıması açısından dikkate şayandır. Çalışma vasıtasıyla yazma halindeki bu eserin günümüz okuyucusuyla buluşturulmasına katkı sağlanması hedeflenmiştir. Çalışmanın bir diğer amacı, Müslümanların kible tayininde zorluklar yaşamaları halinde işlerini kolaylaştıracak pratik ve işlevsel bilgileri, ilgili risâledeki içeriğe dayanarak muhatapların faydalanabileceği şekilde sunmaktır. Bu çerçevede araştırmanın giriş kısmından sonra müellifin hayatına ve eserlerine yönelik bilgi verilmiş, daha sonra da risâlenin içeriği analiz edilip kaynakları tespit edilmiştir. Çalışma, risâlenin neşir ve tercümesine yer verilerek sonlandırılmıştır. Böylelikle Anadolu coğrafyasında yetişen bir âlimin kible meselesini nasıl ele aldığı açıklanmış ve risâlenin ilmi değeri ortaya konmuştur.

* Dr., Avcılar Süleyman Nazif Anadolu Lisesi, Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmeni, lutfullahkerim_61@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-4335-2578, Research Article/Araştırma Makalesi, Received/Geliş Tarihi: 16/01/2024, Accepted/Kabul Tarihi: 15/03/2024, Published/Yayın Tarihi: 18/03/2024.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Namaz, Kible, Malatî, el-Vusle.

Abstract

In Abrahamic religions and other belief systems, it is known that some acts of worship are to be performed in a certain direction. This prompted Muslims in various parts of the world to search for the qibla to which they should turn. From this point of view, scholars of fiqh from different periods wrote treatises on which side Muslims should turn towards the Ka'bah according to their location. One of the scholars who wrote a treatise on this issue was the jurist, commentator and historian 'Abd al-Bâsıt b. Khalîl. The author's work, al-Wusla fi mas'alat al-qibla, has not yet been the subject of a study, although it is one of the original treatises dealing with the issue of qibla. In this study, the manuscript of 'Abd al-Bâsıt b. Khalîl's al-Wusla fi mas'alat al-qibla has been analyzed in terms of style, method and content, followed by its publication and translation. What makes this treatise important is that, unlike other treatises, it emphasizes the fact that the Prophet turned towards the Ka'bah and Bayt al-Maqdis together during prayer during the Meccan period, including its wisdom. In addition, other factors that make the treatise important are that it succinctly explains the process of establishing the Ka'bah as the qibla in the Shari'ah, includes information on the direction from which Muslims living in various regions should turn to the Ka'bah during prayer, and especially includes a compass that enables them to determine the qibla. In addition, like the other treatises, this treatise of 'Abd al-Bâsıt b. Khalîl is noteworthy as a historical document that sheds light on the current debates of his time. Through this study, it is aimed to contribute to bringing this work in manuscript form to today's readers. Another aim of the study is to provide practical and functional information that will facilitate Muslims in case they have difficulties in determining the qibla, based on the content of the relevant treatise, in a way that the interlocutors can benefit from. In this framework, after the introduction, information about the author's life and works is given, and then the content of the treatise is analyzed and its sources are identified. The study concludes with the publication and translation of the treatise. In this way, it is explained how a scholar who grew up in Anatolia handled the issue of qibla and the scholarly value of the treatise is revealed.

Keywords: Fiqh, Prayer, Qibla, Malati, al-Wusla.

Giriş

İslâm'a göre namaz kılarken kibleye dönmek farz olduğu için İslâm âlimleri ve Müslüman astronomlar konu üzerinde çalışmış ve hatta *zîc*¹, *usturlap*² ve *rubu' tahtalarına*³

¹ Zîc, İslâm tarihinde astronomi cetvellerine verilen isim olup, astronomik gözlemlerdeki sonuçların tablo halinde kaydedilmesinde kullanılmıştır. Konuyla ilgili bk. Yavuz Unat, "Zîc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/397.

² Usturlap, astronomi aletlerindedir ve genellikle gece-gündüz saatlerini tespit etme, kible tayini yapma ve astronomiye ilişkin bazı sorunları ele alma gibi alanlarda kullanılır. Konuyla ilgili bk. Atilla Bir - Mustafa Kaçar, "Usturlap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/195.

³ Astronomik gözlemlerde kullanılan hesap aletlerinden biridir. Usturlaptan esinlenerek yapılan ve trigonometrik hesaplamalarda kullanılan cinslerinin Osmanlı Devleti'nde çok kullanıldığı belirtilmektedir. Detaylı bilgi için bk. Atilla Bir - Mustafa Kaçar, "Rubu' Tahtası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/179-180.

kible cetveli eklemişlerdir. Bu çerçevede kibleyi tespit edebilmek için farklı zamanlarda çeşitli teknikler kullanılmış; Güneş, yıldız ve rüzgârdan yardım alma, Mekke merkezli haritalardan faydalanma veya coğrafi koordinatların yardımına başvurarak kibleyi bulma gibi yöntemler denenmiştir.⁴ Bununla birlikte çalışmamıza konu olan risâle, kible tespitinde ana yönler üzerinde bulunan ve toplamda on iki bölüme ayrılmış meşhur beldelerin şemasını veren farklı bir yöntem içermesi açısından dikkat çekmektedir.

Tarihsel süreçte kible meselesine dair birçok risâle yazılmıştır. Bu risâlelerin her biri kendi döneminin imkanlarını ve bilgi birikimini kullanarak kible konusunu ele almıştır. Örneğin İbnü'l-Heysen (ö. 432/1040 [?]), *Risâle fî Semti'l-Kible* adlı eserinde yön tayini yapılacak yerin Kâbe'ye göre konumunu esas alan tespitlere yer vermiştir.⁵ Bu tespitler ile çalışmamıza konu olan risâledeki tespitler arasında bazı benzerlikler vardır. Ancak Abdülbâsıt'ın risâlesi kible değişimindeki tarihsel süreci hikmetleriyle anlatması ve meşhur belde ve bölge isimlerinden oluşturduğu pusulası ile İbnü'l-Heysen'in kible risâlesinden ayrılmaktadır. Kâsım b. Kutluboğa (ö. 879/1474) ise, konuya ilişkin risâlesinde kible yönünü bulmak için araştırma yapma (taharrî) konusuna değinmekte ve bu çerçevede kılınan namazın iadesinin gerekip gerekmeyeceğine ilişkin fakihlerin görüşlerine değinmektedir.⁶ Müellif, söz konusu risâlede kiblenin nasıl bulunacağı üzerinde durmamaktadır. Onun üzerinde durduğu husus, taharrî ile ya da taharrî olmadan kılınan namazın mükellefin uhdesinden namaz mükellefiyetini düşürüp düşürmeyeceğidir. Buradan hareketle Kutluboğa'nın diğer risâlelerden içerik olarak ayrıldığını söylemek gerekmektedir. Kible tespiti konusunda en dikkat çekici risâlelerden birini kaleme alan Mîrim Çelebi (ö. 931/1525) ise coğrafi koordinatlar yardımı ile kible tespiti üzerinde durmuştur. Onun belirttiğine göre ilk olarak kiblesi araştırılan yerin enlem ve boylamı belirlenmekte, ardından da bir daire ve bu dairenin kuzey-güney ve doğu-batı çapları çizilmektedir. Çaplar üzerinde merkezden itibaren doğuya doğru söz konusu yerle Mekke'nin boylam ve güneye doğru enlem farkları alınıp bu noktalardan çaplara paralel birer çizgi çekilmektedir. Paralel çizgilerin kesiştiği nokta ile merkez birleştirildiğinde elde edilen doğru, kibleyi göstermektedir.⁷ Garsuddin İbn Nakîb (ö. 971/1563) konuya ilişkin yazdığı risâlesinde tek tek namaz vakitlerini ele almış ve ardından da dört ana yön üzerinde kible tespitinin nasıl yapılacağına dair değerlendirmeler yapmıştır. Konuyu sade biçimde ele alan müellifin temel amacı namaz vakitlerinin ve kible yönünün en

⁴ Yavuz Unat, "Kible (Kible Tayini)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/368.

⁵ Ebû Alî Muhammed b. el-Hasen el-Heysen, *Risâle fî Semti'l-Kible* (İstanbul: Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi, 1714), 1b-9b.

⁶ Ebu'l-Adl Zeynüddin Kâsım İbn Kutluboğa, *Risâle fî Mes'ele İştibâhu'l-Kible min Kitâbi'l-Vikâye* (Bursa: Bursa İnebey Kütüphanesi, Haraccı, 635/3), 77b-79a.

⁷ Mahmud b. Muhammed b. Musa Kadızade Mîrim Çelebi, *Risâle fî Semti'l-Kible* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Valide Sultan, 339824), 1b-8b.

kolay ve pratik yoldan nasıl tespit edilebileceğini göstermektedir.⁸ Bunun dışında İsmail Gelenbevî (ö.1205/1791) ise *Dekâ'iku'l-beyân fî kibleti'l-büldân* adlı risâlesinde farklı yerlerde kiblenin belirlenmesine yönelik trigonometrik hesaplamalara yer vermiştir.⁹ Ancak gerek Gelenbevî gerekse Garsuddin İbn Nakîb Kâbe'nin kible olarak teşri' sürecinden söz etmemiştir. Abdülbâsıt el-Malatî ise yazılmış kible risâlelerinden farklı olarak halk nazarında bilinen bölgelerin kible cihetlerini, oluşturduğu pusula üzerine doğrudan yazmayı tercih etmiştir. Ayrıca müellif, halkın da anlayabilmesi için Kâbe'nin ve Beytülmakdis'in kible oluş sürecini hikmetleriyle izah etmiş ve böylelikle diğer risâlelerden içerik ve yöntem bakımından ayrılmıştır.

İslâm âlimlerinin farklı zaman dilimlerinde kaleme aldığı bu eserler, yazıldıkları dönemde cereyan eden tartışmalar hakkında fikir verdikleri için tarihi birer belge olmaları hasebiyle de önem arz etmektedir. Zira yazma eser halindeki risâlelerin kaleme alınmalarının farklı nedenleri vardır. Söz gelimi risâleler, dönemin önemli bir âlimi tarafından ileri sürülmüş bir görüşü eleştirme, geçmiş ulemâdan nakiller getirerek bir görüşü savunma ya da herhangi bir konuda derli toplu bilgi sunma gibi gayelerle yazılmış olabilirler. Bunun yanında risâleler, yazıldıkları toplumun düşünce yapısını ve muhtelif olaylar karşısındaki tepkilerini göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim harp esnasında cihad risâleleri ya da toplumda veba gibi salgınlar varken kader risâlelerinin kaleme alınması, risâlelerle toplumsal olaylar arasında sıkı bir ilişki olduğunu göstermektedir.¹⁰ Bunun yanı sıra Hanefî hukuk literatürünün gelişiminde hangi fakihin ne ölçüde katkı yaptığını anlayabilmek için ilgili âlimin eserlerine yönelik incelemeler yapılması gerekmektedir. Bu noktada Abdülbâsıt b. Halîl'in çalışmamıza konu olan *el-Vusle fî mes'ele'ti'l-kible* adlı risâlesi önem arz etmektedir. Risâleyi önemli kılan bir diğer husus ise müellifin, namaz kılarken muhtelif bölgelerde yaşayan Müslümanların Kâbe'ye hangi istikametten yönelmesi gerektiğine ilişkin önemli şehir ve bölgelerin yer aldığı daire şeklindeki bir pusulaya yer vermesidir. Söz konusu pusula özenle hazırlanmış bir görünüm arz etmekte ve aynı yöndeki belde ya da bölgeleri okuyucuya sunmaktadır. Sunulan bu kadîm bilgiler, basit bir şekilde günümüzde benzetme yaparak diğer şehirlerin de kiblesini bulabilmeye imkân tanımaktadır. Bunun yanında risâle, İslâm dininin önemli bir şîârı olan Kâbe'nin kible olarak teşri' sürecini âyetlerle özlü biçimde ortaya koymakta ve Yahudilerle müşriklerin, kiblenin değişmesi yüzünden takındıkları tavrın tenkidini içermektedir.

⁸ Garsuddin Halil b. Ahmed en-Nakîb el-Halebî, *Risâle fî Ma'rifeti'l-Kible bi-Rub'i'l-Mukantarât* (Manisa: Manisa Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 97867), 33b-38b.

⁹ Ebu'l-Feth İsmâ'il el-Gelenbevî, *Dekâ'iku'l-beyân fî kibleti'l-büldân* (İstanbul: Matbaâ-i Âmire, 1337), 2-36.

¹⁰ Şükrü Özen, "Molla Lutfî'nin İdamına Karşı Çıkan Efdalzâde Hamîdüddin Efendi'nin Ahkâmü'z-zındîk Risâlesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 4 (2000), 8; Ramazan Çöklü, "Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin İnsânü'l-'ayn ve 'aynü'l-insân isimli Fıkıh Usûlü Risalesinin Neşir ve Tahlili", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2022), 669.

Yukarıda zikredilenlere ilâve olarak kible meselesine yönelik bazı rivayetler nakledilmiş ve farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Örneğin Osman b. Huneyf (ö.41/661)'den, Hz. Peygamber'in Mekke'de iken kiblesinin Beytülmakdis olduğu ve bu dönemde amelsiz imanın söz konusu olduğu rivayet edilmiştir.¹¹ Bununla birlikte ravilerinden birinin metruk olması nedeniyle bu rivayet sahih kabul edilmemiştir.¹² İbn Abbas (ö.68/687-88) ise Resûlullah'ın Mekke'de iken Kudüs'e doğru namaz kıldığını ancak Kâbe'yi de arasına aldığını ve hicret ettiğinde Beytülmakdis'e doğru namaz kılmakla emrolunduğunu ifade etmiştir.¹³ Konuyu değerlendiren Zemahşerî (538/1144), Hz. Peygamber'in kiblesinin Mekke'de iken Kâbe olduğunu ve Medine'ye hicret ettiğinde Beytülmakdis'e doğru namaz kıldığını söylemiştir. Ona göre Yahudileri ısındırmak için gerçekleşen bu durumun ardından Kâbe, kible olarak kesinleşmiştir.¹⁴ Benzer şekilde Kurtubî (ö. 671/1273), Mekke döneminde namazın Kâbe'ye doğru farz kılındığını söylemiş, Medine'de ise Beytülmakdis'e doğru namaz kılındığına yer vermiş ve daha sonra Kâbe'nin kible olduğunu belirtmiştir.¹⁵ Ancak Montgomery Watt (ö.2006), Mekke döneminde Hz. Muhammed'in kiblesinin bulunmadığını, Kudüs'e yönelme düşüncesinin hicretten önce Medineli Müslümanlardan alınmış olabileceğini belirtmiştir.¹⁶ Bizim çalışmamıza konu olan risâle ise, Hanefî kaynaklardan da yararlanarak Hz. Peygamber'in Mekke dönemindeyken kıldığı namazlarda hem Kâbe'yi hem de Beytülmakdis'i önüne aldığını vurgulamaktadır. Bunun yanında Medine'ye hicretten sonra Beytülmakdis'in niçin kible olduğunu hikmetlerine yer vererek açıklamaktadır. Bu kapsamda araştırmada ilk olarak müellifin hayatına ve eserlerine dair bilgi verilecektir. Hemen ardından eserin dil, üslup ve yöntem bakımından tahlili yapılacak ve kaynakları tespit edilecektir. En sonda ise eserin metnine ve tercümesine yer verilerek çalışma sonlandırılacaktır.

1. Hayatı ve Eserleri

Abdülbâsıt b. Halîl b. Şâhin el-Malatî (ö.920/1514), Memlükler (1250-1517) döneminin köklü ailelerinden birine mensup Hanefî fakihlerinden biridir. Kaynaklar, babası Halîl b. Şâhin (ö.873/1468)'in Malatya nâibliği zamanında 11 Recep 844/1440 senesinde Malatya'da

¹¹ Ebü'l-Hasan Nureddin Heysemi, *Mecmaü'z-zevaid ve menbaü'l-fevaid*, thk. Hüsamettin el-Kudsi (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414), 4/14.

¹² Yavuz Ünal, "Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kiblesi: Beyt-i Makdis", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/12-13 (2001), 197.

¹³ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 1/502.

¹⁴ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl* (Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 1407), 1/200.

¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye, 1384), 2/151.

¹⁶ Montgomery Watt, *Muhammad at Medina* (Great Britain: Oxford at the Clarendon Pres, 1956), 198-199; Ünal, "Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kiblesi: Beyt-i Makdis", 193.

doğduğunu belirtmiştir.¹⁷ Doğduğu yere nispet edilerek Malatî, vezirlik görevi ifa eden babasına nispet edilerek İbnü'l-vezir ve tabi olduğu mezhebe nispet edilerek Hanefî diye anılmıştır. Dedesi Şâhin eş-Şeyhî (ö.834/1430-1431)'nin Altınordu Moğollarından olduğu, Kudüs'te hâciblik ve daha sonra nâiblik görevi yaptığı ve 80'li yaşlarda Kahire'de vefat ettiği belirtilmiştir. Abdülbâsıt b. Halîl'in annesinin ismi Şekerbay olup, babası tarafından azat edilen bir câriyesidir.¹⁸ Babası, 813/1410 senesinde şaban ayında Kudüs yakınlarında bulunan Hâtuniye medresesinde doğmuş, Mısır'da vezirlik; Hama, Kudüs, Safed, İskenderiye gibi yerlerde nâiblik görevi yapmıştır. Devlet kademelerindeki hizmetleri yanında keskin bir zekaya sahip olduğu belirtilen bu zât, Kudüs'te yetişmiş ve Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlediği belirtilmiştir.¹⁹ İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1449), Kâfiyeci (ö.879/1474), Bedreddin el-Aynî (ö.855/1451) ve İbnü'l-Hümâm (ö.861/1457) gibi âlimlerden ders alan Halîl b. Şâhin, 873/1468 senesinde Trablus'ta vefat etmiştir.²⁰

Abdülbâsıt b. Halîl, ilk eğitimini babasından aldıktan sonra Halep, Dımaşk, ve Mağrib gibi yerlerde ilim tahsil edip Kahire'ye yerleşmiştir. Arapça, Mantık, Felsefe ve Kelâm gibi alanlarda farklı âlimlerden ders alarak kendini yetiştirmiştir. Bunun yanında Kâfiyeci'den de farklı ilim dallarında öğrenim görmüş, Şümunnî (ö.872/1468) ve İbnü'd-Deyrî (ö.867/1463) gibi fakihlerden icazet almıştır.²¹ Tefsir, Tarih ve Fıkıh gibi birçok farklı bilim dalıyla ilgilendiği bilinen müellif, 920/1514 senesinde Kahire'de vefat etmiştir.²² Müellifin kaleme aldığı eserler şunlardır:

1. *er-Ravzü'l-basîm fî havâdisi'l-'umr ve't-terâcim*: Müellifin tarih ile ilgili eseridir. Yıllara göre tertip edilen eserin günümüze sadece 4 cildi ulaşmıştır. Birinci cild, 844 senesinin olaylarıyla başlamaktadır. İkinci ciltte ise 865-868 yılları arasındaki olayları yer

¹⁷ İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyetü'l-'ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (Beirut: Behiyye Matbaası, 1951), 1/494; Abdülbâsıt b. Halîl b. Şâhin el-Malatî, *Neylü'l-emel fi zeyli'd-Düvel*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beirut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1422), 1/23; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn* (Beirut: Mektebetü'l-müsennâ – Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 5/68.

¹⁸ el-Malatî, *Neylü'l-emel fi zeyli'd-Düvel*, (Muhakkikin mukaddimesi), 1/23; Selahattin Yıldırım - Serkan Demir, "Abdülbasıt el-Malatî ve el-Kavlü'l-Meşhud fi Tercih-i Teşehhüd-i İbn-i Mes'ud Adlı Risâlesi", *Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu*, ed. Nusret Akpolat vd. (Ankara: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2018), 176-177.

¹⁹ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'* (Beirut: Daru Mektebeti'l-Hayat, t.s.), 3/195; el-Malatî, *Neylü'l-emel fi zeyli'd-Düvel*, (Muhakkikin mukaddimesi), 1/8-9.

²⁰ el-Malatî, *Neylü'l-emel fi zeyli'd-Düvel*, (Muhakkikin mukaddimesi), 1/10-11; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm* (Beirut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 2002), 2/318; Asri Çubukcu, "Halîl b. Şâhin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/328.

²¹ Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, 4/27; Abdülkerim Özaydın, "Abdülbâsıt el-Malatî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/201.

²² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-müsennâ, 1941), 2/1604; el-Malatî, *Neylü'l-emel fi zeyli'd-Düvel*, 1/23-51; Bağdatlı, *Hediyetü'l-'ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/494; Zirikli, *el-A'lâm*, 3/270; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 2/40-41; Özaydın, "Abdülbâsıt el-Malatî", 1/201.

verilmektedir. Üçüncü cilt, 868-872 yıllarında geçen önemli olayları ele almaktadır. Dördüncü cilt ise 872-874 yıllarındaki olaylardan oluşmaktadır.²³

2. *Neylü'l-emel fî zeyli'd-Düvel*: Zehebî (ö.748/1348)'nin *Düvelü'l-İslâm* adlı eserine ek olarak kaleme aldığı çalışma olup, 744 senesinden 896 senesine kadarki olayların anlatımını kapsar.²⁴ Müellif, diğer Tarih kitaplarında olduğu gibi olayları yıl sırasına göre veren geleneksel yöntemi takip etmiştir. Bu bağlamda önce olayın gerçekleştiği tarihi zikretmiş sonra da Muharrem ayından başlamak üzere olayın gerçekleştiği aya ve daha sonra da meydana gelmiş olan olaya yer vermiştir.²⁵

3. *ed-Dürrü'l-vesîm*: Müellifin de eserde belirttiği üzere Kutbuddin Muhammed b. Ahmed el-Kastallânî (ö.686/1287)'nin *Tekrîmü'l-ma'îşe fî tahrîmi'l-haşîşe* adlı eserine yazdığı şerhtir.²⁶

4. *el-Mecma'u'l-müfennen bi'l-mu'cemi'l mu'anven*: Müellifin biyografi türündeki eseri olup alfabetik şekilde tertip edilmiştir.²⁷ Genellikle dört mezhebe mensup âlimlerin tanıtıldığı eser, Abdullah Muhammed Kündürî tarafından tahkik edilmiştir.²⁸

5. *el-Kavlü'l-me'nûs fî şerhi'l-Kâmûs*:²⁹ Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsü'l-Muhît* adlı eserinin haşiyesidir.³⁰ Müellif, Fîrûzâbâdî'nin eserinden övgüyle bahsettikten sonra bazı ibarelerinin izaha muhtaç oluşundan söz etmekte ve eseri bu yüzden kaleme aldığı anlaşılmaktadır.³¹

Bu eserlerin dışında onun Süleymaniye Kütüphanesi'nde *Mecmû'u'l-bustânî'n-nûrî li-hazreti Mevlânâ's-Sultânî'l-Gûrî* adlı bir mecmua içinde yer alan³² farklı konulara yönelik risâleleri bulunmaktadır. Abdülbâsıt mecmuanın takdiminde, yazdığı risâlelerle ilgili genel bir tanıtım yapmakta ve Memlûk Sultanının kendisine gösterdiği ilgiden söz etmektedir. Bu mukaddimeyi, müellifin 14 risâlesi haricinde müstakil bir eseri olarak zikretmiş âlimler de vardır.³³ Mecmuadaki 14 risâle sırasıyla şunlardır:

²³ el-Malatî, *Neylü'l-emel fî zeyli'd-Düvel*, (Muhakkikin mukaddimesi) 1/51-52.

²⁴ Zirikli, *el-A'lâm*, 3/270.

²⁵ el-Malatî, *Neylü'l-emel fî zeyli'd-Düvel*, (Muhakkikin mukaddimesi) 1/57.

²⁶ el-Malatî, *Neylü'l-emel fî zeyli'd-Düvel*, (Muhakkikin mukaddimesi) 1/51.

²⁷ el-Malatî, *Neylü'l-emel fî zeyli'd-Düvel*, (Muhakkikin mukaddimesi) 1/54.

²⁸ Abdülbâsıt b. Halil el-Malatî, *el-Mecma'u'l-müfennen bi'l-mu'cemi'l mu'anven*, thk. Abdullah Muhammed Kündürî (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1432).

²⁹ el-Malatî, *Neylü'l-emel fî zeyli'd-Düvel*, (Muhakkikin mukaddimesi) 1/51-55; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/494; Özeydin, "Abdülbâsıt el-Malatî", 1/201.

³⁰ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/494.

³¹ Abdülbâsıt b. Halil el-Malatî, *el-Kavlü'l-Me'nûs fî Şerhi'l-Kâmûs* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 01417), 1b.

³² Abdülbâsıt b. Halil el-Malatî, *el-Mecmû'u'l-büstânî'n-nûrî li Hazreti Mevlânâ es-Sultan el-Gavrî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793), 1a-208a. Ayrıca müellifin zikri geçen mecmua sonunda muhtelif konulara dair yazdığı şiirleri de yer almaktadır. Bu hususta bk. el-Malatî, *el-Mecmû'u'l-büstânî'n-nûrî li Hazreti Mevlânâ es-Sultan el-Gavrî* (Ayasofya, 4793), 209a-218a.

³³ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/494.

1. *en-Nefhatü'l-fâiha fî tefsîri'l-Fâtiha*: Abdülbâsıt bu risâlesine Fâtiha sûresinin Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğunu münâkaşa ederek başlamış ve sûrenin fazileti konusunda bazı hadislerle yer vermiştir. Fâtiha'nın başındaki bismelenin sûreden bir ayet mi yoksa teberrüken mi yazıldığına ilişkin fakihlerin görüşlerine de değinen Abdülbâsıt, bu görüş farklılığı nedeniyle Hanefî mezhebinde namazda iken bismelenin cehrî okunmadığına vurgu yapmıştır. Müellif bu bilgilere yer verdikten sonra Fâtiha sûresini tefsir etmiştir.³⁴

2. *el-Kavlü'l-hâs fî tefsîri sûreti'l-İhlâs*: Abdülbâsıt bu eserinde İhlâs sûresinin faziletleri, sebep-i nüzûlü ve faydalarından bahsetmektedir.³⁵ Yazma halindeki eser üzerinde bir makale çalışması yapılmıştır.³⁶

3. *Gâyetü's-sûl fî sûreti'r-Resûl*: Siyer ile ilgili olan eserde Abdülbâsıt, önce Hz. Muhammed'in nesebi hakkında bilgi vermiş, ardından da annesi, amcaları, halaları, doğumu ve Mekke'deki yaşantısı, Mekke'den Medine'ye hicreti, savaşları ve yaptığı hac gibi konuları ele almıştır. Daha sonrasında onun vasıfları, isimleri, ahlâkı, eşleri, çocukları, arkadaşları gibi hususlara yer vermiştir. En sonda ise vefatı, teşhizi ve defninden bahsettiği eser³⁷ matbu' olup Muhammed Kemaleddin İzzeddin Ali tarafından tahkik edilmiştir.³⁸

4. *el-Kavlü'l-cezm fî târihi'l-enbiyâ üli'l-'azm*: Abdülbâsıt bu eserinde peygamberlerden bahsetmiştir. Hz. Âdem'in ilk insan ve ilk peygamber olduğunu vurguladıktan sonra sırasıyla gönderilmiş diğer peygamberlere yer vermiş ve en sonda da Hz. Muhammed'den (s.a.v.) bahsederek eserini bitirmiştir.³⁹

5. *er-Ravzâtü'l-mürabba'a fî sûreti'l-hulefâ el-erba'a*: Abdülbâsıt bu risâlesinde Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin üstün özelliklerinden ve faziletlerinden söz etmiştir.⁴⁰ Yazma halindeki eser, müellifin mecmuadaki en uzun risâlesidir.

³⁴ Abdülbâsıt b. Halil el-Malatî, *en-Nefhatü'l-fâiha fî tefsîri sûreti'l-Fâtiha* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793), 14a-26a.

³⁵ Abdülbâsıt b. Halil el-Malatî, *el-Kavlü'l-hâs fî tefsîri sûreti'l-İhlâs* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793), 27a-35b.

³⁶ M. Sami Çöllüoğlu, "Memlükler Döneminde Bir Âlim: Abdülbâsıt b. Halil b. Şâhîn el-Malatî (v. 920/1514) ve İhlâs Sûresi Tefsiri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2018), 309-329.

³⁷ Abdülbâsıt b. Halil el-Malatî, *Gâyetü's-sûl fî sûreti'r-Resûl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793), 26a-57b.

³⁸ Abdülbâsıt b. Halil el-Malatî, *Gâyetü's-sûl fî sûreti'r-Resûl*, thk. Muhammed Kemaleddin İzzeddin Ali (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988).

³⁹ Abdülbâsıt b. Halil el-Malatî, *el-Kavlü'l-cezm fî târihi'l-enbiyâ üli'l-'azm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793), 58a-71a.

⁴⁰ Abdülbâsıt b. Halil el-Malatî, *er-Ravzâtü'l-mürabba'a fî sûreti'l-hulefâ el-erba'a*, Süleymaniye Kütüphanesi, 4793, 72a-123b.

6. *Nüzhetü'l-esâtîn fî men veliye mülke Mısır'a mine's-selâtîn*: Abdülbâsıt bu risâlesinde Mısır'daki bazı devlet yöneticilerinin biyografilerini ele almıştır.⁴¹ Eser, 1987 yılında Muhammed Kemaleddin İzzeddin Ali tarafından tahkik edilmiştir.⁴²

7. *es-Sırru ve'l-hikmetu fî kevnî'l-hamsi salavât mahsûsan bi hâzihi'l-evkât*: Bu eser, Abdülbâsıt'ın, namazların rek'at sayıları, vakitleri ve farz kılınışlarının hikmetlerini ihtiva eden çalışmasıdır.⁴³

8. *Nüzhetü'l-elbâb muhtasarı A'cebi'l-'ucâb*: Abdülbâsıt bu eseri beş bâb şeklinde tertip etmiştir. Birinci bâb içinde faydalı bazı meseleleri ele aldığını, ikinci bâbda ise Kur'ân'ın bazı sûrelerinin özelliklerinden bahsettiğini belirtmiştir. Üçüncü bâbda bazı âyetlerin faydalarını ortaya koyduğunu söyleyen müellif, dördüncü bâbda bazı duaların özelliklerinden, beşinci bâbda ise eşyanın hakikati hakkında bazı tahlillerden bahsetmiştir.⁴⁴

9. *el-Ezkârü'l-mühimmât fi'l-mevâdi'a ve'l-evkât*: Abdülbâsıt bu risâlesinde sahih hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'den nakledilen bazı önemli zikirleri konu etmiştir. Abdest alırken, ezan dinlerken, eve girerken ya da evden çıkarken okunacak dualar, müellifin bu bağlamda yer verdiği zikirlerden bazılarıdır.⁴⁵

10. *el-Kavlü'l-meşhûd fî tercihi teşehhüdi İbn Mes'ûd*: Abdülbâsıt bu eserinde namazda okunan tahiyat duasının fazileti ve teşehhüdün manası üzerinde durmuştur. Daha sonra dört teşehhüd türüne değinen müellif, İbn Mes'ud'un teşehhüdünün Ebû Hanîfe tarafından tercih edildiğine yer vermiştir.⁴⁶ Ayrıca teşehhüd ile ilgili bazı terimlere ve teşehhüdün fikhî boyutuna yer verilen risâle tahkik edilmiştir.⁴⁷

11. *el-Menfa'a fi sırrı kevnî'l-vudû mahsusen bi hazîhi'l- â'dâi'l-erba'â*: Abdülbâsıt, bu risâlede abdestin kollara, yüze, başa ve ayaklara tahsis edilmesindeki hikmetleri ele almıştır.⁴⁸

⁴¹ Abdülbâsıt b. Halil el-Malatî, *Nüzhetü'l-esâtîn fî men veliye mülke Mısır'a mine's-selâtîn* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793), 124a-144b.

⁴² Abdülbâsıt b. Halil el-Malatî, *Nüzhetü'l-esatin fimen veliye Mısır mine's-selatin*, thk. Muhammed Kemâleddin İzzeddin Ali (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1987).

⁴³ Abdülbâsıt b. Halil el-Malatî, *es-Sırru ve'l-hikmetu fî kevnî'l-hamsi salavât mahsûsan bi hâzihi'l-evkât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793), 144a-150a.

⁴⁴ Abdülbâsıt b. Halil el-Malatî, *Nüzhetü'l-elbâb muhtasarı A'cebi'l-'ucâb* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793), 152b.

⁴⁵ Abdülbâsıt b. Halil el-Malatî, *el-Ezkârü'l-mühimmât fi'l-mevâdi'a ve'l-evkât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793), 171a-186a.

⁴⁶ Abdülbâsıt b. Halil el-Malatî, *el-Kavlü'l-meşhûd fî tercihi teşehhüdi İbn Mes'ûd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793), 187a-190b.

⁴⁷ Yıldırım - Demir, "Abdülbasıt el-Malatî ve el-Kavlü'l-Meşhud fi Tercih-i Teşehhüd-i İbn-i Mes'ud Adlı Risâlesi", 175-192.

⁴⁸ Abdülbâsıt b. Halil el-Malatî, *el-Menfa'a fi sırrı kevnî'l-vudû mahsusen bi hazîhi'l- â'dâi'l-erba'â* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793), 191a-193b.

12. *ez-Zehrû'l-maktûf fî mahârici'l-hurûf*: Kur'ân okurken harflerin tecvid kâidelerine göre okunmasını konu edinen eserde müellif, mahreç bölgelerini şemâ üzerinde göstermiş ve Ebû Hanîfe'nin Farsça namaz kılma konusunda verdiği fetvâyı incelemiştir.⁴⁹ Eser, bazı araştırmacılar tarafından değerlendirilmiş ve tahkik edilmiştir.⁵⁰

13. *Necmü's-şükr*: Müellif bu risâlesinde şükür yıldızı adındaki bir yıldızdan söz etmiş, ardından da bu yıldızın ticaret, yolculuk, nikah gibi işlemlere etkisine değinmiştir.⁵¹ Risâlede değinilen bilgiler, bir bakıma yıldıznâme türündeki bilgileri anımsatmaktadır.

14. *el-Vusle fî mes'ele'ti'l-kible*: Kible meselesini münâkaşa ettiği bu eser çalışmamızın ana konusudur.

2. Risâlenin Genel Özellikleri

el-Vusle fî meseleti'l-kible'nin, tespit edilebildiği kadarıyla tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde "*Kitabu'l-mecmu'î'l-bustâni'n-nûrî li Hazreti Mevlana's-Sultâni'l-Gavrî*" adlı bir mecmua (Ayasofya, nr. 4793) içinde bulunmaktadır. Toplam 14 risâlenin yer aldığı mecmua, 8 ay süren hastalık sürecinde kendisine ihsanda bulunup destek olan Memlük sultanı Kansu Gavri⁵² (1501-1516) için hatıra olsun diye bir araya getirilmiş ve ona ithaf edilmiştir.⁵³ Her bir risâlenin serlevhasında ve birçoğunun giriş kısmında müellif kendisini Abdülbâsıt b. Halîl el-Hanefî şeklinde takdim etmektedir. Müellif, mecmuanın mukaddime kısmında ise risâlelerin isimlerine yer vermekte ve kısa bir tanıtım yapmaktadır.⁵⁴ İncelemekte olduğumuz risâle, mecmuanın 14. risâlesi olup 205a-208a varakları arasında bulunmaktadır. *el-Vusle* (الوصلة) sözlükte bağlantı, irtibat, ilişki ve iletişim gibi anlamlara gelmektedir. Eserin konusu daha ziyade kiblenin tespiti ve Kâbe'nin kible olarak teşrîf süreci üzerinde yoğunlaşmaktadır. Risâle, tıpkı mecmuadaki diğer risâleler gibi oldukça okunaklı bir nesih hattıyla kaleme alınmıştır. Mecmuanın zahriyesinde Sultan 1. Mahmud (1730-1754)'a ait vakıf kaydı bulunmaktadır. Risâlede istinsah tarihi ve müstensih bilgisi bulunmamaktadır. Ancak bazı araştırmacılar mecmuanın mukaddimesinde müellifin kullandığı ifadeleri ve serlevhasında

⁴⁹ Abdülbâsıt b. Halîl el-Malatî, *ez-Zehrû'l-maktûf fî mahârici'l-hurûf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793), 194a-198a.

⁵⁰ Kerim Özmen - Lokman Bedir, "Abdülbâsıt b. Halîl b. Şâhin el-Malatî ve 'ez-Zehrû'l-Maktûf fî Mehârici'l-Hurûf İsimli Tecvid Risâlesi", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/6 (2017), 289-308.

⁵¹ Abdülbâsıt b. Halîl el-Malatî, *Necmü's-şükr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793), 199a-204b.

⁵² Asıl ismi Cündeb olup, kaynaklarda kendisinden Ebu'n-Nasr, el-Meliku'l-Eşref, Kansu b. Abdullah ez-Zâhirî şeklinde söz edilmektedir. 922/1516 senesinde vefat eden bu zât, 1501-1516yılları arasında Memlük hükümdarlığı yapmıştır. Detaylı bilgi için bk. Zirikli, *el-A'lâm*, 5/187; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, 8/127.

⁵³ el-Malatî, *el-Mecmûu'l-büstânu'n-nûrî li Hazreti Mevlânâ es-Sultan el-Gavrî* (Ayasofya, 4793), 10b-11b.

⁵⁴ el-Malatî, *el-Mecmûu'l-büstânu'n-nûrî li Hazreti Mevlânâ es-Sultan el-Gavrî* (Ayasofya, 4793), 11b-13a.

Sultan Kansu Gavri'ye takdim edilmiş olmasını esas alarak bu mecmuanın müellif hattı olabileceğini dile getirmiştir.⁵⁵

Dili Arapça olan risâlenin her bir sayfası 11 satırdan oluşmaktadır. Başlıkları için kırmızı ve siyah mürekkep kullanılmıştır. Ayrıca mecmuadaki diğer risâlelerinde olduğu gibi başlık dışında risâlenin muhtelif yerlerindeki bazı kelimelerin yazımında kırmızı mürekkep kullanılmıştır. İlk varışında Abdülbâsıt b. Halîl el-Hanefî isminin yazıldığı mecmuanın son kısmı ise *والحمد لله الذى هدانا لهذا وما كنا لنهتدي لولا ان هدانا الله* ifadeleriyle sona ermektedir. Ayrıca mecmuanın sonunda büyük bir hat yazısıyla *ختامه مسك* şeklinde tezyin edilmiş bir yazı bulunmaktadır. İncelemekte olduğumuz risâlenin sonu ise *وبالله المستعان وعليه التكلان* ifadesiyle bitmektedir.

3. Risâlenin Tahlili ve Kaynaklarının Tespiti

el-Vusle, sade bir dille kaleme alınmış muhtasar bir risâledir. Eserde yöntem olarak kısa ve anlaşılabilir olma tercih edilmiştir. Bu açıdan tahlil edildiğinde halkın seviyesine göre yazılmış olduğunu söylemek gerekir. Ayrıca bu durum onu diğer kible risâlelerinden ayıran temel özelliklerden biridir. Genel olarak kıblenin Kâbe'ye döndürülme sürecinden bahsedilen bu eserde besmele, hamdele ve salveleden sonra müellif kendi ismine atıf yapmakta ve risâleyi İslâm'ın kiblesi ve ona taalluk eden açıklamalardan oluşan *el-Vusle fî meseleti'l-kible* şeklinde isimlendirdiğini açıkça ifade etmektedir.⁵⁶ O, hemen ardından konuya ilişkin Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret etmeden önce Kâbe'yi Beytülmağdis ile arasına alıp her iki kibleye birlikte yönelerek namaz kıldığını belirtmekte ancak Medine'ye hicretten sonra Allah'ın ona Beytülmağdis'e yönelerek namaz kılmayı emrettiğini söylemektedir. Bu çerçevede müellif, 17 veya 18 ay bu şekilde namaz kılarken Kâbe'nin Hz. Peygamber'in arkasında kaldığını ifade etmektedir.⁵⁷ Bu ifadeler incelendiğinde müellif, Hz. Peygamber'in Mekke'de her iki kibleyi birleştirdiğini ifade etmekte ve İbn Abbas ile aynı görüşü savunmuş olmaktadır.

Konuyla ilgili âyetlere ve âyetlerin nüzul sebeplerine değinmenin yanı sıra, Beytülmağdis ve Kâbe'nin kible olarak tayin edilmesindeki hikmet-i teşrî'ye de yer vermektedir. Buna göre Kâbe'den önce kıblenin Beytülmağdis'e çevrilmesindeki hikmet, Yahudilerin İslâm'a ısınmasını sağlamaktır. Bu kapsamda müellif, önceki ilâhi metinlerden Tevrat'ta Hz. Peygamber'in hem Beytülmağdis'e hem de Kâbe'ye yönelerek namaz kılacağına ilişkin bilgilerin yer aldığını vurgulamakta ve *فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ*

⁵⁵ Özmen - Bedir, "Abdülbâsıt b. Halîl b. Şâhin el-Malatî ve 'ez-Zehru'l-Maktûf fî Mehârici'l-Hurûf' İsimli Tecvid Risâlesi", 296.

⁵⁶ Abdülbâsıt b. Halîl b. Şâhin el-Malatî, *el-Vusle fî mes'ele'ti'l-kible* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793), 205b.

⁵⁷ el-Malatî, *el-Vusle fî mes'ele'ti'l-kible* (Ayasofya, 4793), 206a.

(شَطْرَهُ وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ) “Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin. Kuşku yok ki kendilerine kitap verilenler, bunun rablerinden gelmiş bir gerçek olduğunu elbette bilirler”⁵⁸ şeklindeki ifadeyi bu duruma delâlet eden bir karîne olarak yorumlamaktadır. Ayrıca Medine’ye hicretten sonra Yahudilerin Peygamber (s.a.v.)’e yönelik ithamlarını da bu bağlamda tenkit etmektedir.⁵⁹ Buna göre söz konusu ithamlar Hz. Peygamber’i kiblenin Kâbe’ye döndürülmesini beklemeye sevk etmiş ve nihayetinde kible olarak Kâbe kesinleşmiştir. Hz. Peygamber’in bu bekleyişindeki hikmetler ise atası Hz. İbrâhim’in de yöneldiği kible olması ve Arapların övünüp hac ve ziyarette bulunduğu mekân olmasıdır. Zira müellife göre bu sebepler, Arapları mümin olmaya sevk edecek etkenlerden biridir. Aynı zamanda kiblenin Kâbe’ye döndürülmesi, Allah Resûlü hakkında ileri geri konuşan Yahudilere muhalefet anlamı da taşımaktadır.⁶⁰ Böylelikle Abdülbâsıt, tarihsel zemini de dikkate alarak kiblenin sosyal ve ictimaî yönlerine vurgu yapmıştır. Bunun yanında putlarla dolu olmasına rağmen Hz. Peygamber’in Harem-i Şerîf’e doğru namaz kıldığını söylemesinin temel nedeni Hz. İbrahim’in de oraya doğru namaz kılmasıdır.

Buradan hareketle Abdülbâsıt b. Halîl, Allah Teâlâ’nın, (فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ) “Yüzünü Mescid-i Harâm’a doğru çevir”⁶¹ şeklinde gelen emriyle Hz. Peygamber’in, öğle namazındayken⁶² kiblenin Kâbe’ye çevrildiğini ve artık Beytülmakdis’in namaz kılarken onun arkasında kaldığını vurgulamaktadır. Müellif, söz konusu âyeti, Kâbe’yi kible olarak kesinleştiren bir emir olarak ele almakta ve (وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ) “Her nereden çıkarsan çık yüzünü Mescid-i Harâm’a çevir”⁶³ şeklindeki tekrarın ise kibleye yönelme emrini tekit ettiğini belirtmektedir.⁶⁴ Öte yandan müellif, (سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَّيَهُمْ عَنْ قِبَلَتِهِمُ الَّذِي كَانُوا

⁵⁸ el-Bakara, 2/144.

⁵⁹ el-Malatî, *el-Vusle fî mes'ele'ti'l-kible* (Ayasofya, 4793), 206b-207a.

⁶⁰ el-Malatî, *el-Vusle fî mes'ele'ti'l-kible* (Ayasofya, 4793), 206b.

⁶¹ el-Bakara, 2/144.

⁶² Kible değişikliği emrinin hangi namaz esnasında geldiğine ilişkin farklı rivayetler mevcuttur. Örneğin Abdullah b. Ömer’in rivayet ettiği hadise göre “İnsanlar Kubâ’da sabah namazını kılarlarken ansızın bir kimse çıkageldi ve ‘Allah (c.c.), Hz. Peygamber’e Kâbe’ye yönelmesini emreden bir âyet indirdi’ dedi ve Kâbe’ye dönmelerini istedi. Onlar da Kâbe’ye yöneldi...”. Bu hususta detaylı bilgi için bk. Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru’l-marife, 1414), 1/28. Ayrıca Buhârî’de geçen ifadeler için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr, thk. Muhammed Zübeyr b. Nâsir en-Nâsir (Beyrut: Dâru Tûgu’n-Necât, 1422/2001), 6/23. Başka bir rivayete göre Hz. Peygamber, cemaatiyle birlikte Beni Seleme mescidinde öğle namazının farzının iki rekatını Beytülmakdis’e doğru kıldıktan sonra vahiy gelmiş ve diğer iki rekatını Kâbe’ye dönerek kılmışlardı. Bu sebeple söz konusu mescide “Mescidü’l-kibleteyn” adı verilmiştir. Bu hususta bk. Ebû Saîd Nasirüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar’aşlî (Beyrut: Dâru ihyâi’t-turâsî’l-arabî, 1418), 1/112. Abdülbâsıt b. Halîl’in bu rivayetler içinden kible değişikliğinin öğle namazında geldiğini ifade eden rivayeti benimsediği anlaşılmaktadır.

⁶³ el-Bakara, 2/149-150.

⁶⁴ el-Malatî, *el-Vusle fî mes'ele'ti'l-kible* (Ayasofya, 4793), 207a.

(عَلَيْهَا) “İnsanlardan bir kısım sefhiler, ‘Onları şimdiye kadar yönedikleri kiblede çeviren sebep nedir?’ diyeceklerdir”⁶⁵ âyetindeki السُّفَهَاءُ ifadesinden maksadın, kiblenin Kâbe’ye tahvili nedeniyle Hz. Peygamber’in aleyhinde konuşan Yahudiler olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁶

Abdülbâsıt b. Halîl, risâlenin son kısmında ise muhtelif bölgelerdeki Müslümanların namaz kılarken Kâbe’ye hangi istikametten yöneleceğine ilişkin bilgilere değinmektedir. Bu çerçevede ortasına Kâbe’nin yerleştirildiği daire şeklindeki pusulaya yer vermekte ve bu şekil üzerinden yön tayini konusuna açıklık getirmektedir. Söz konusu pusulaya kuzey, güney doğu ve batı yönlerinde bulunan meşhur bölge, ülke ya da şehir isimlerini yazan müellif, diğer yerlerin kiblesinin de pusulada yer alan ülke ya da bölgelere benzetilerek anlaşılabilceğini belirtmektedir.⁶⁷ Risâlenin en dikkat çekici yeri olan bu kısımda müellifin pusulayı oluştururken kendinden önce yazılmış eserlerden çok farklı bir yol takip ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre kible tespitinde herhangi bir ölçüm aleti ya da trigonometrik hesaplamalar önerilmemiştir. Bunların yerine şöhret bulmuş bölgelerin isimleri verilmiş ve bunlardan hareket edilmesi istenmiştir. Ayrıca müellif, pusuladaki bilgilerin herhangi bir yerin kiblesini bulmak için yeterli olduğunu risâlenin sonunda özellikle vurgulamıştır. Bu durum, risâlenin öncelikli hedef kitlesinin genel halk olduğu izlenimini oluşturmaktadır.

Müellif, risâleyi yazarken her ne kadar kaynak ismine yer vermese de metinde zikrettiği kimi ifadeler bazı Fıkıh, Tefsir, Hadis ve Tarih kaynaklarında geçmektedir. Örneğin konuyla ilgili هذا أن من كان شرقا عن مكة فقبلته المغرب, ومن كان غربا فقبلته المشرق, ومن كان جنوبا فقبلته الشمال, ومن كان شمالا فقبلته الجنوب şeklindeki ifadeleri, Burhâneddin el-Buhârî’nin *el-Muhîtu'l-Burhânî fî'l-fıkhi'n-Nu'mânî* adlı eserinde⁶⁸ ve Zeylâî’nin *Tebyñnü'l-hakâik* adlı eserinde⁶⁹ yer almaktadır. Yine risâlenin son kısmında yer alan pusuladaki⁷⁰ bilgiler, Serahsî’nin *el-Mebsûtu* adlı eserinde قِبْلَةُ أَهْلِ الشَّامِ الرُّكْنُ الشَّامِيُّ وَقِبْلَةُ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَوْضِعُ الْحَطِيمِ وَالْمِيزَابُ مِنْ جِدَارِ النَّبِيتِ وَقِبْلَةُ أَهْلِ الْيَمَنِ الرُّكْنُ الْيَمَانِيُّ وَمَا بَيْنَ الرُّكْنِ أَهْلِ الْيَمَانِيِّ إِلَى الْحَجْرِ قِبْلَةُ أَهْلِ الْهُندِ وَمَا يَنْصِلُ بِهَا وَقِبْلَةُ أَهْلِ خُرَاسَانَ وَالْمَشْرِقِ الْبَابُ وَمَقَامُ إِبْرَاهِيمَ şeklinde zikredilmektedir.⁷¹

Yukarıda belirtilenlere ilâve olarak müellifin risâlede, روي ان رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يصلي وهو بمكة قبل أن يهاجر إلى المدينة إلى بيت المقدس لكن جعل الكعبة بينه وبين البيت المقدس فكان على الحقيقة يصلي إلى

⁶⁵ el-Bakara, 2/142.

⁶⁶ el-Malatî, *el-Vusle fî mes'ele'l-kible* (Ayasofya, 4793), 207a.

⁶⁷ el-Malatî, *el-Vusle fî mes'ele'l-kible* (Ayasofya, 4793), 207b.

⁶⁸ Mahmûd b. Ahmed Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-burhânî fî'l-fıkhi'n-Nu'mânî*, thk. Abdülkerim Sami el-Cündî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424), 1/284.

⁶⁹ Fahreddin Osman b. Ali b. Mihcen Zeylâî, *Tebyñnü'l-hakâik fî şerhi Kenzi'd-dekâik* (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1313), 1/101.

⁷⁰ el-Malatî, *el-Vusle fî mes'ele'l-kible* (Ayasofya, 4793), 208a.

⁷¹ Serahsî, *el-Mebsûtu*, 10/191.

الكعبة والبيت المقدس şeklinde zikrettiği ifadeler⁷² bazı Fıkıh kitaplarında yer almaktadır.⁷³ Bunun yanında risâlede, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ettiğinde 16 veya 17 ay boyunca Beytûlmakdis'e doğru namaz kıldığına ilişkin ifadeler,⁷⁴ bazı Hadis ve Tarih kitaplarında geçmektedir.⁷⁵ Öte yandan müellif, السفهاء ifadesiyle Yahudilerin sefih olanlarının kastedildiğini belirttikten sonra müfessirlerin çoğunun bu görüşte olduğunu söylemektedir.⁷⁶ Bu çerçevede, müellifin konuyu bu şekilde değerlendiren müfessirlerin⁷⁷ eserlerinden faydalanmış olabileceği söylenebilir. Buraya kadarki bilgilerden hareketle Abdûlbâsıt'ın kaynak kullanımında farklı ilim dallarından yararlandığı ancak mezhepler arası mukayeseye gitmeyerek meseleyi Hanefî mezhebi kaynaklarından hareketle çözümlediği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Hanefî mezhebine mensup Abdûlbâsıt b. Halîl, kible konusunda yazdığı bu risâleyle literatüre ve konunun anlaşılmasına önemli bir katkıda bulunmuştur. Birikimini aktarırken

⁷² el-Malatî, *el-Vusle fî mes'ele'ti'l-kible* (Ayasofya, 4793), 206a.

⁷³ Örneğin Serahsî ve İbnü'r-Rif'a'nın Hz. Peygamber'in Medine'ye göç etmeden önce Kâbe ve Beytûlmakdis'e birlikte yöneldiğine ilişkin yer verdiği ifadeler için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 10/190; Ebü'l-Abbâs Necmüddîn Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Ensârî İbnü'r-Rif'a, *Kifâyetü'n-nebîh fi şerhi't-Tenbîh*, thk. Mecdi Muhammed Sürûr Baslum (Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 2009), 3/5. Benzer şekilde Tahtâvî de Medine'ye hicretten önce Hz. Peygamber'in Kâbe'yi arasına alarak Beytûlmakdis'e doğru namaz kıldığını ifade etmektedir. Konuyla ilgili detaylar için bk. Ahmed b. Muhammed b. İsmail Tahtâvî, *Hâşiye 'alâ Merâkı'l-felâh şerhi Nûri'l-îzâh* (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1318), 1/142.

⁷⁴ el-Malatî, *el-Vusle fî mes'ele'ti'l-kible* (Ayasofya, 4793), 206a.

⁷⁵ Nitekim hadis metinlerinde bu husus farklı rivayetlerde belirtilmiştir. Örnek olarak bk. Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, 1/17; 6/21; Ebü'l-Hüseyn el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh* (Beirut: Dâru'l-cil, 1334), 2/66. Taberî ise 16 ve 18 ay bu şekilde namaz kıldığına ilişkin rivayetlere yer vermekte ve ardından kubenin Kâbe'ye döndürüldüğünden söz etmektedir. Bu konuda bk. Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Taberî, *Târîhü'l-ümme ve'l-mülûk* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407), 2/18.

⁷⁶ el-Malatî, *el-Vusle fî mes'ele'ti'l-kible* (Ayasofya, 4793), 207a.

⁷⁷ Örneğin Mekkî b. Ebû Tâlib, السفهاء ifadesinin münafıklar ve Yahudilerin cahilleri olduğuna ilişkin bilgilere yer vermektedir. Bu konuda bk. Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ bulûgi'n-nihâye fî 'ilmi me'âni'l-Ḳur'ân ve tefsîrihî ve ahkâmihî ve cümelin min fünûni 'ulûmih*, thk. Şahid el-Buşeyhi (Camiatü's-Şarika Külliyyatü'd-Dirasati'l-Ulya ve'l-Bahsi'l-İlmi, 1429), 1/474. Zemahşerî de söz konusu âyetin tefsirinde السفهاء ifadesiyle kastedilenin müşrikler, münafıklar ve Kâbe'ye yönelmeyi mekruh gördüğü için Yahudiler olabileceğine ilişkin ihtimaller üzerinde durmaktadır. Bu hususta bk. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl*, 1/198. Benzer şekilde Ebu'l-berekat Nesefî âyette geçen السفهاء ifadesiyle kastedilen grubun münafıklar, müşrik Araplar veya Yahudiler olduğuna ilişkin bilgilere yer vermektedir. Bu hususta bk. Ebü'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmud Nesefî, *Tefsîrü'n-Nesefî (Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl)*, thk. Yusuf Ali Büdeyvi (Beirut: Darü'l-kelimi't-tayyib, 1419), 1/136. Süyûtî de söz konusu ifadeyi, Yahudiler olarak açıklayanlar arasındadır. Konuyla ilgili bk. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr* (Beirut: Dâru'l-fikr, ts.), 1/343. İbn Kesir söz konusu ifade ile sefih olan Yahudilerin kastedildiğine ilişkin ifadelere yer vermektedir. Konuyla ilgili detaylar için bk. Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyip (Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, 1419), 1/249.

açık ve anlaşılır bir dille yazmış ve genel halkın anlayabileceği seviyeye indirmeye çaba göstermiştir. Müellif, daha ziyade ilgili âyetlerin Kâbe'yi İslâm'ın kiblesi olarak kesinleştirdiğini ve dünyanın muhtelif bölgelerindeki Müslümanların namaz için hangi yönden Kâbe'ye dönmesi gerektiğini vurgulamakla yetinmiştir. Bu durum, kible konusuyla ilişkili olan ezan, ikâmet, cenazenin defni, hayvan kesimi ve dua gibi birçok noktadan ele alınabilecek kible meselesinin tek bir konuya hasredildiğini düşündürmektedir. Bununla birlikte müellifin bu tutumunu risâlelerin özlü, kısa ve sade olma özelliği ile açıklamak da mümkündür. Dolayısıyla konuyu uzatmak yerine okuyucunun dikkatini özellikle kıblenin namazla ilişkisine çekmek istemiş olabilir. Böylelikle Abdülbâsıt, yazdığı bu özlü risâleyle hem kadîm bilgileri nakletmiş hem de orijinal bir pusulaya yer vererek halkı aydınlatmayı amaçlamıştır.

4. el-Vusle Fî Mes'ele'l-Kible'nin Metni

[الوصلة في مسألة القبلة]

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي جعل الكعبة البيت الحرام قبلة الاسلام. والصلاة على خير الأنام مولانا وسيدنا محمد والسلام وعلى آله وأصحابه السادة القادة الكرام سعداء الأمة الأئمة الاعلام.

أما بعد فيقول العبد الفقير إلى الله تعالى الحفي عبد الباسط الحنفي غفر الله له ذنوبه وستر عيوبه هذه رسالة أنيقة منيرة مضية شريفة جمعتها في أمر قبلة الاسلام وما يتعلق بها من الكلام سميتها الوصلة في مسألة القبلة. فأقول. وبالله التوفيق والهداية الى سبيل الحق والتحقيق. قال الله عز وجل في كتابه الكريم وهو اصدق القائلين ﴿سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَّيْتَهُمْ عَن قِبَلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا﴾ الآية. [البقرة ٢/١٤٢] روي ان رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يصلي وهو بمكة قبل ان يهاجر إلى المدينة إلى بيت المقدس. لكن جعل الكعبة بينه وبين البيت المقدس. فكان على الحقيقة يصلي إلى الكعبة والبيت المقدس. فلما هاجر عليه السلام إلى المدينة أمره الله تعالى ان يصلي إلى البيت المقدس. فدام على ذلك سبعة عشر شهرا وقيل ثمانية عشر. وكان البيت المقدس قبلة اليهود وكانت القبلة في الحقيقة هي صخرة البيت المقدس كما في الكعبة في زماننا هذا. ولما صلي عليه السلام هكذا صارت الكعبة وراءه قطعنت اليهود عليه. وقالوا كيف ترك قبلته وصلي إلى قبلتنا فهو علي ديننا.

ولما بلغ النبي صلى الله عليه وسلم ضاق صدره وصار متلفتا ومتوقعا من ربه أن ينقل قبلته إلى الكعبة. وصار صلى الله عليه وسلم يردد وجهه ويصرف نظره إلى جهة السماء. كما المتوقع حدوث أمر من الله بل توقع من ربه تحويل القبلة إلى الكعبة لكونها قبلة أبيه ابراهيم ومفخرة العرب وموضع حجهم وزيارتهم وهو ادعي لإيمانهم. وفيه مخالفة اليهود الطاعنون

^١ النسخة الوحيدة لهذه الرسالة موجودة في مكتبة السليمانية باسطنبول في داخل احد مجموعة تسمى المجموع البستان النور لحضرت

عليه. وإنما شرع الله تعالى له الصلاة إلى البيت المقدس لتألف اليهودي عسى يرجعوا إلى دينه فلما طعنوا عليه توقع تحويله إلى الكعبة، فأنزل الله تعالى عليه ﴿قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا﴾ [البقرة ١٤٤/٢] أي نعطيك قبلة تحبها. وفيه بشارة له عليه السلام بأنه يحول إلى الكعبة فإنه مكاشفة له عما في ضميره لأنه يحب ذلك فبشر بما يحبه ولأن فيه توبيخ اليهودي إذ جاء في صفته عليه السلام في التوراة أنه يصلي إلى القبلتين. ويدل على ذلك قوله تعالى ﴿قَوْلٌ وَجْهِكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ﴾ [البقرة ١٤٤/٢] يعني اليهود، ﴿لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ﴾ [البقرة ١٤٤/٢] أي تحويل القبلة إلى الكعبة إذ كان في بشارة أنبيائهم بمحمد عليه السلام الصلاة إلى القبلتين. فقوله تعالى ﴿قَوْلٌ وَجْهِكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ [البقرة ١٤٤/٢] أي صل إليها وكان عليه السلام في صلاة الظهر فتحول إلى الكعبة وبقي البيت المقدس وراءه. فلما علم اليهود بذلك قالوا ما قالوا فأنزل الله تعالى ما تقدم وأراد تعالى بالسفهاء اليهود وعليه عامة أهل التفسير.^٢

ثم أنزل تعالى بقية الآيات وكرر سبحانه وتعالى قوله ﴿وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ [البقرة ١٤٩/٢] يعني استقبل القبلة لتأكيد أمر القبلة. والكلام على هذه الآيات فيه طول ونحن قصدنا الإختصار فإذا عرفت ذلك فاعلم أن الكعبة قد استقرت قبلة الإسلام فيصلي إليها من كل جهة من جهاته الأربع ومن كل بلد. فيتفرع علي هذا أن من كان من شرقا عن مكة فقبلته المغرب، ومن كان غربا فقبلته المشرق، ومن كان جنوبا فقبلته الشمال، ومن كان شمالا فقبلته الجنوب.^٣

ثم ما بين كل جهة قبلة تلك البلدان التي إلى تلك الجهة فقبلة جده وقوص وبرقه إلى المشرق بتفاوت بعض. وقبلة مصر ما بين المشرق والجنوب قريبة من المشرق، وقبلة حلب ودمشق وحمص والكرك قريبة من الجنوب بعيدة من المشرق

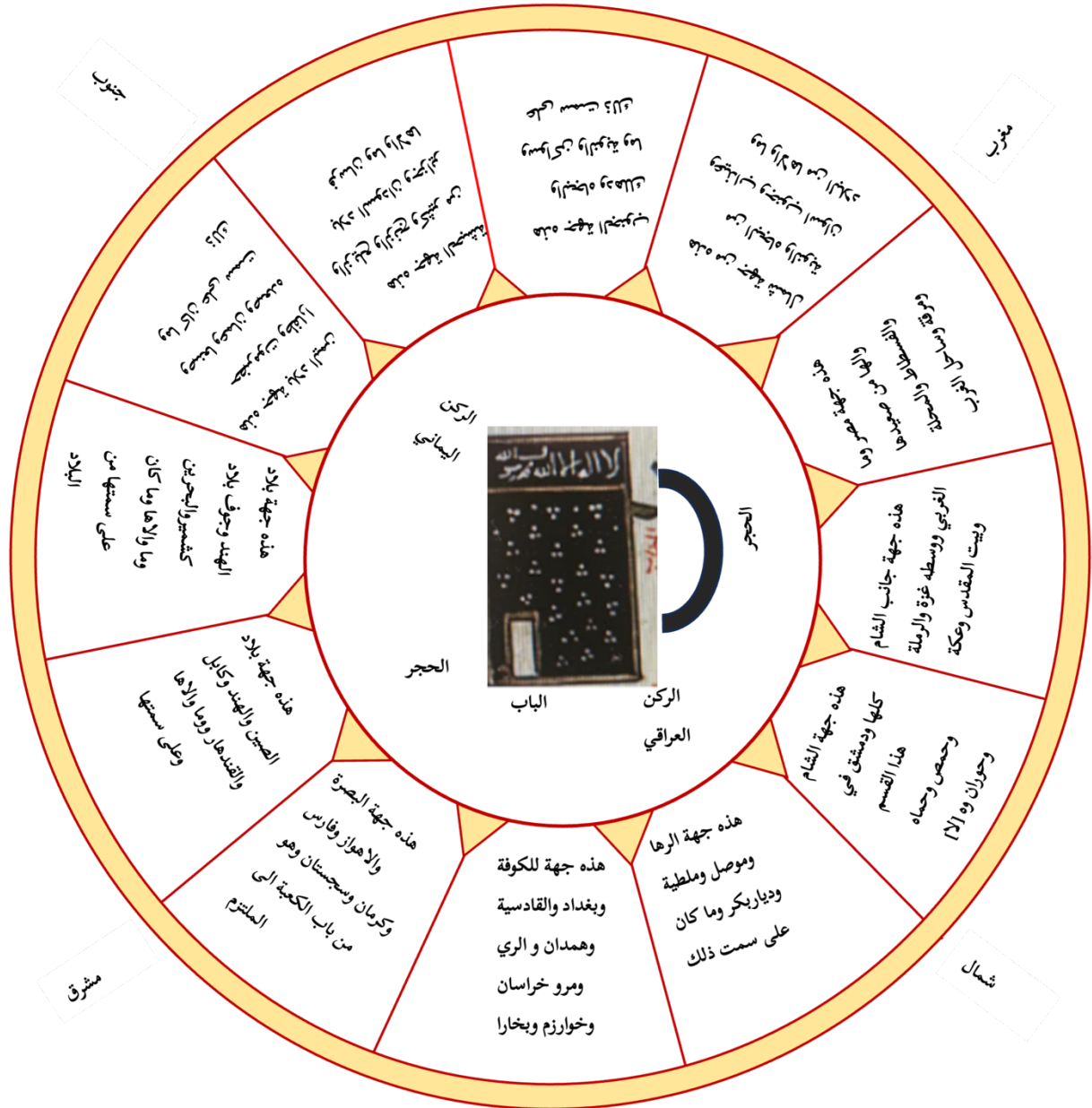
^٢ هناك روايات مختلفة عن الصلاة التي جاء خلالها الأمر بتغيير القبلة. على سبيل المثال وقد ورد الحديث التالي في صحيح البخاري «عَنْ ابْنِ عُمَرَ، قَالَ: بَيْنَمَا النَّاسُ فِي صَلَاةِ الصُّبْحِ بِقُبَاءٍ، إِذْ جَاءَهُمْ آتٍ فَقَالَ: «إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ أَنْزَلَ عَلَيْهِ اللَّيْلَةَ، وَقَدْ أُمِرَ أَنْ يَسْتَقْبِلَ الْكَعْبَةَ، فَاسْتَقْبَلُوهَا، وَكَانَتْ وُجُوهُهُمْ إِلَى الشَّامِ، فَاسْتَدَارُوا إِلَى الْقِبْلَةِ». صحيح البخاري، ٢٣/٦. وفي تفسير البيضاوي «وقد صلى بأصحابه في مسجد بني سلمة ركعتين من الظهر، فتحول في الصلاة واستقبل الميزاب، وتبادل الرجال والنساء صفوفهم، فسمي المسجد. مسجد القبلتين». انوار التنزيل وأسرار التأويل، ١١٢/١. ومن المفهوم أن عبدالباسط ابن خليل تبنى الرواية التي تنص على أن تغيير القبلة جاء أثناء صلاة الظهر من بين هذه الروايات.

^٣ علي سبيل المثال ذكر أبو محمد مكّي بن أبي طالب في تفسير قوله تعالى: {سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ} «أي: سيقول الجهال من الناس وهم اليهود والمنافقون». بلوغ النهاية في علم معان القرآن وتفسيره لمكّي بن أبي طالب، ٤٧٤/١. وأوضح الرمخشري أن المراد من السفهاء في الآية الكريمة هم اليهود أو المنافقون أو المشركون. انظر إلى الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل للرمخشري، ١٩٨/١. وبصورة مماثلة يذكر ابن كثير و أبو البركات حافظ الدين النسفي و جلال الدين السيوطي في تفسيرهم معلومات تفيد بأن المراد من التعبير "السفهاء" وهم اليهود في الآية. انظر إلى تفسير القرآن العظيم لابن كثير، ٢٤٩/١؛ و انظر إلى تفسير مدارك التنزيل وحقائق التأويل للنسفي، ١٣٦/١؛ وأيضا انظر إلى الدر المنثور للسيوطي، ١٤٢/١. ولعل المؤلف استفاد منهم.

^٤ هنا كلمة "من" زائدة لا حاجة لها. لعل الصواب أن من كان شرقا عن مكة فقبلته المغرب.

^٥ وقد ورد ذكره في كتاب المحيط البرهاني في الفقه النعماني لبرهان الدين البخاري وفي كتاب تبين الحقائق شرح كنز الدقائق لفخر الدين الزيلعي. انظر إلى المحيط البرهاني في الفقه النعماني لبرهان الدين البخاري، ٢٨٤/١. و انظر إلى تبين الحقائق شرح كنز الدقائق لفخر الدين الزيلعي، ١٠١/١. لعل المؤلف استفاد منهما.

وعلى هذا يقاس قبلة كل بلدة بين كل جهة من الجهات الأربع. وقد وضعنا دائرة وعلمنا عليها الجهات الأربع وبها خطوط بها أسماء المشهور من بلاد الأقاليم السبعة، وفيها داخلها^٦ صفة الكعبة المشرفة يعلم منها قبلة كل بلدة وإقليم وهي هذه الدائرة:

فمن نظر فيها وتأملها عارفا بمعناها فقد عرف قبلة كل إقليم وبا لله المستعان وعليه التكلان.

5. Risâlenin Tercümesi
el-Vusle fī Mes'eleti'l-Kible

^٦ لعل الصواب "وفي داخلها"

[Bu risâleyi] iyilik ve ikram sahibi Allah'ın inâyetine muhtaç Abdülbâsıt b. Halîl el-Hanefî derleyip kaleme almıştır.

Rahmân ve Rahîm Olan Allah'ın Adıyla

Hamd, Beyt-i harâm olan Kâbe'yi İslâm'ın kiblesi kılan Allah'adır. Salât ve selam, mahlûkatın en hayırlısı olan Efendimiz Muhammed (s.a.v.)'e, onun ailesine ve ümmetin önde gelen seçkin, bahtiyar, asil ve önder olan ashâbının üzerine olsun.

Lütufkâr olan Allah Teâlâ'nın inâyetine muhtaç bir kul olan Abdülbâsıt el-Hanefî -Allah günahlarını bağışlasın ve ayıplarını örtsün- der ki: Bu, aydınlatıcı, ışıldayan ve parıldayan; İslâm'ın kiblesi ve ona taalluk eden açıklamalar hakkında derleyip bir araya getirdiğim zarif bir risâle olup, onu *el-Vusle fî mes'ele'ti'l-kible*⁷⁸ şeklinde isimlendirdim. Muvaffakiyeti, tahkiki ve doğru yola ulaşmayı Allah'tan umarak derim ki: Sözü en doğru olan Allah azze ve celle yüce kitabında şöyle buyurmaktadır: “İnsanlardan bir kısım sefihler ‘onları şimdiye kadar yöneldikleri kibleden çeviren sebep nedir?’ diyecekler.”⁷⁹ Resûlüllah'ın (s.a.v.) Medine'ye hicret etmeden önce Mekke'de iken Beytülmakdis'e doğru namaz kıldığı rivayet edilmiştir. Fakat Kâbe'yi kendisiyle Beytülmakdis arasına alarak hakikatte hem Kâbe'ye hem de Beytülmakdis'e doğru namaz kılmış oluyordu. Medine'ye hicret ettiğinde Allah Teâlâ ona Beytülmakdis'e doğru namaz kılmayı emretti. Hz. Peygamber on yedi ay veya [başka bir görüşe göre] on sekiz ay bu şekilde namaz kılmaya devam etti. [Esasında] Beytülmakdis Yahudilerin kiblesiydi ve tıpkı günümüzdeki Kâbe'de olduğu gibi hakikatte kible, Beytülmakdis'in sahrası idi. Peygamber aleyhisselâm bu şekilde [Beytülmakdis'e doğru] namaz kıldığında Kâbe arkasında kaldı ve Yahudiler onun aleyhinde konuşup ‘Nasıl da kendi kiblesini bırakıp bizim kiblemize doğru namaz kıldı; demek ki bizim dinimize girmiş!’ dediler.

Nebî (s.a.v.), [bu söylemlerden] haberdar olduğu zaman göğsü daraldı ve yüzünü çevirip Rabbinden kibleyi Kâbe'ye döndürmesini ummaya ve ondan bir emir bekler gibi sık sık semaya bakmaya başladı. Zira atası İbrâhim'in kiblesi olması, Arapların övündüğü, hac ve ziyaretlerini gerçekleştirdikleri bir mekân olması sebebiyle Rabbinden kiblenin Kâbe'ye döndürülmesini umuyordu ki bu, Arapların iman etmesi için daha çekiciydi ve [aynı zamanda] kiblenin döndürülmesinde Allah Resûlü hakkında ileri geri konuşan Yahudilere muhalefet anlamı da bulunmaktaydı. Fakat Allah (c.c.), Hz. Peygamber'e Yahudilerin kalpleri ısınır da belki onun dinine dönerler diye Beytülmakdis'e doğru namaz kılmayı şeriat kılmıştı. Yahudiler Resûlüllah aleyhinde ileri geri konuşmaya başlayınca, kiblenin Kâbe'ye döndürülmesini beklemeye başladı ve bunun üzerine Allah “Biz senin yüzünü semaya doğru çevirdiğini elbette görüyoruz. İşte seni şimdi kesin olarak memnun olacağın kibleye

⁷⁸ *el-Vusle fî mes'ele'ti'l-kible*, “kible yönünü bulmak” veya “kible yönünün tespiti” şeklinde tercüme edilebilir. (ç.n.)

⁷⁹ el-Bakara, 2/142.

döndürüyoruz...”⁸⁰ yani sana arzu ettiğin kibleyi ihsan ediyoruz âyetini indirdi. Bu âyet-i kerîme Resûlüllah'ın Kâbe'ye döndürüleceği konusunda müjde içermekte olup, gönlünde arzuladığı şeyi de açığa çıkarmış oldu. Nitekim böyle olmasını [kıblenin Kâbe'ye döndürülmesini] arzu ediyordu ve arzu ettiği şey ile de müjdelenmiş oldu. Aynı zamanda âyette Yahudilere yönelik bir azarlama da vardır. Zira Tevrat'ta Nebî aleyhisselâmın sıfatları anlatılırken her iki kibleye de yönelerek namaz kılacağı geçmekteydi. Buna Allah Teâlâ'nın “Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir. Nerede olursanız olun siz de yüzünüzü o yöne çevirin. Kuşku yok ki kendilerine kitap verilenler -yani Yahudiler- bunun rablerinden gelmiş bir gerçek olduğunu -yani kıblenin Kâbe'ye döndürüleceğini- bilirler”⁸¹ kavli de delâlet etmekteydi. Nitekim Peygamberlerinin müjdesinde Allah Resûlü aleyhissalâtü vesselâmın namazı her iki kibleye de yönelerek kılacağı geçmekteydi. Allah Teâlâ'nın “Yüzünü Mescid-i Harâm'a doğru çevir”⁸² yani oraya doğru namaz kıl şeklindeki emri, aleyhissalâtü vesselâm öğle namazındayken geldi ve [bunun üzerine] o, Kâbe'ye yöneldi, Beytülmakdis de arkasında kaldı. Yahudiler bunu duyunca diyeceklerini dediler. Bunun üzerine Allah Teâlâ, daha önce zikri geçen âyeti⁸³ indirdi ve bununla da Yahudilerin beyinsizlerini kastetti ki müfessirlerin çoğunluğu da bu görüştedir. Daha sonra Allah (c.c.) diğer âyetleri indirdi ve “Her nereden çıkarsan çık yüzünü Mescid-i Harâm'a çevir”⁸⁴ ifadesini kibleye yönelme emrini pekiştirmek için tekrarladı.

Bu âyetlere yönelik uzun açıklamalar vardır ancak biz özetlemeyi tercih ettik. Bunları anladığında bil ki Kâbe İslâm'ın kiblesi olarak kesinleşmiş olup, her bölgeden ve dört yönün her birinden oraya yönelerek namaz kılınır. Netice olarak kim Mekke'nin doğusundaysa onun kiblesi batıdır. Kim batısındaysa kiblesi doğudur. Mekke'nin güneyinde olanın kiblesi kuzey, kuzeyinde olanın kiblesi ise güneydir. Sonra her cihet arasında o cihette olan beldelerin kiblesi vardır. Cidde, Kûs ve Berka'nın kiblesi, aralarında farklılıklar olmakla birlikte doğuya doğrudur. Mısır'ın kiblesi ise doğuya biraz yakın şekilde doğu ve güney arasındadır. Halep, Dımaşk, Hamas ve Kerek'in kiblesi, doğudan uzak biçimde güneye yakındır. [Geri kalan] tüm beldelerin kiblesi ise dört cihetten her birine göre belirlenir. [Bu çerçevede risâleye] üzerin dört ciheti işaretlediğimiz ve yedi bölgenin beldelerinden meşhur olanlarının isimleriyle ilgili hatların bulunduğu bir daire yerleştirdik. Ayrıca bu dairenin iç kısmına her bir bölgenin ve beldenin kiblesinin kendisinden anlaşıldığı Kâbe-i müşerrefenin şeklini dahil ettik. Bahsi geçen daire şudur:

⁸⁰ el-Bakara, 2/144.

⁸¹ el-Bakara, 2/144.

⁸² el-Bakara, 2/144.

⁸³ el-Bakara, 2/142.

⁸⁴ el-Bakara, 2/149-150.

Kim, manalarını bilerek bu daireyi inceler ve tefekkür ederse, kuşkusuz her bölgenin kiblesini bulup çıkarabilir. Yardım Allah'tandır, tevekkül O'nadır.

Kaynakça

Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-. *Fethü'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.

Bağdatlı, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. Beyrut: Behiyye Matbaası, 1951.

Beyzâvî, Ebû Saîd Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî, 1418.

Bir, Atilla - Kaçar, Mustafa. "Rubu' Tahtası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/179-184. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

- Bir, Atilla - Kaçar, Mustafa. "Usturlap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/195-198. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Zühêyr b. Nasr. thk. Muhammed Zübeyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tûgu'n-Necât, 1422/2001.
- Burhâneddîn el-Buhârî, Mahmûd b. Ahmed. *el-Muhîtu'l-burhânî fî'fikhi'n-Nu'mânî*. thk. Abdülkerim Sami el-Cündî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.
- Çöklü, Ramazan. "Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin İnsânü'l-'ayn ve 'aynü'l-insân İsimli Fıkıh Usûlü Risalesinin Neşir ve Tahlili". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2022).
- Çöllüoğlu, M. Sami. "Memlükler Döneminde Bir Âlim: Abdülbâsıt b. Halil b. Şâhîn el-Malatî (v. 920/1514) ve İhlâs Sûresi Tefsiri". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2018).
- Çubukcu, Asri. "Halîl b. Şâhin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/328-329. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Gelenbevî, Ebu'l-Feth İsmâ'il el-. *Dekâ'iku'l-beyân fî kibleti'l-büldân*. İstanbul: Matbaâ-i Âmire, 1337.
- Halebî, Garsuddin Halil b. Ahmed en-Nakîb el-. *Risâle fî Ma'rifeti'l-Kible bi-Rub'i'l-Mukantarât*. Manisa: Manisa Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 470/4.
- Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-Hidâye ilâ bulûgi'n-nihâye fî 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihî ve ahkâmihî ve cümelin min fününi 'ulûmih*. thk. Şahid el-Buşeyhi. 13 Cilt. Camiatü'ş-Şarika Külliyyatü'd-Dirasati'l-Ulya ve'l-Bahsi'l-İlmi, 1429.
- Heysem, Ebû Alî Muhammed b. el-Hasen el-. *Risâle fî Semti'l-Kible*. İstanbul: Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi, 1714.
- Heysemi, Ebü'l-Hasan Nureddin. *Mecmaü'z-zevaid ve menbaü'l-fevaid*. thk. Hüsamettin el-Kudsi. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyip. 10 Cilt. Mektebetü Nizar Mustafa el-Baz, 2. Basım, 1419.
- İbn Kutluboğa, Ebu'l-Adl Zeynüddin Kâsım. *Risâle fî Mes'ele İştibâhu'l-Kible min Kitâbi'l-Vikâye*. Bursa: Bursa İnebey Kütüphanesi, Haraccı, 635/3.
- İbnü'r-Rif'a, Ebü'l-Abbâs Necmüddîn Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Ensârî. *Kifâyetü'n-nebîh fî şerhi't-Tenbîh*. thk. Mecdi Muhammed Sürûr Baslum. 21 Cilt. Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2009.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 6 Cilt. Bağdat: Mektebetü'l-müsennâ, 1941.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-müsennâ – Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1384.
- Malatî, Abdülbâsıt b. Halîl b. Şâhin el-. *el-Vusle fî mes'ele'ti'l-kible*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793.
- Malatî, Abdülbâsıt b. Halîl b. Şâhin el-. *Neylü'l-emel fî zeyli'd-Düvel*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 9 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1422.
- Malatî, Abdülbâsıt b. Halil el-. *el-Ezkâru'l-mühimmât fî'l-mevâdi'a ve'l-evkât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793.

- Malatî, Abdülbâsıt b. Halil el-. *el-Kavlü'l-cezm fî târîhi'l-enbiyâ üli'l-'azm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793.
- Malatî, Abdülbâsıt b. Halil el-. *el-Kavlü'l-hâs fî tefsîri sûreti'l-İhlâs*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793.
- Malatî, Abdülbâsıt b. Halil el-. *el-Kavlü'l-Me'nûs fî Şerhi'l-Kâmûs*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 01417.
- Malatî, Abdülbâsıt b. Halil el-. *el-Kavlü'l-meşhûd fî tercihi teşehhüdi İbn Mes'ûd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793.
- Malatî, Abdülbâsıt b. Halil el-. *el-Mecma'u'l-müfennen bi'l-mu'cemi'l mu'anven*. thk. Abdullah Muhammed Küdürî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1432.
- Malatî, Abdülbâsıt b. Halil el-. *el-Mecmû'l-büstânu'n-nûr li Hazreti Mevlânâ es-Sultan el-Gavrî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793.
- Malatî, Abdülbâsıt b. Halil el-. *el-Menfa'a fi sirri kevni'l-vudû mahsusen bi hazihi'l- â'dâi'l-erba'â*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793.
- Malatî, Abdülbâsıt b. Halil el-. *en-Nefhâtü'l-fâiha fî tefsîri sûreti'l-Fâtîha*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793.
- Malatî, Abdülbâsıt b. Halil el-. *er-Ravzâtü'l-mürabba'a fî sîreti'l-hulefâ el-erba'a*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, 4793.
- Malatî, Abdülbâsıt b. Halil el-. *es-Sırru ve'l-hikmetu fî kevni'l-hamsi salavât mahsûsan bi hâzihi'l-evkât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793.
- Malatî, Abdülbâsıt b. Halil el-. *ez-Zehrü'l-maktûf fî mahârici'l-hurûf*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793.
- Malatî, Abdülbâsıt b. Halil el-. *Gâyetü's-sül fî sîreti'r-Resûl*. thk. Muhammed Kemaleddin İzzeddin Ali. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Malatî, Abdülbâsıt b. Halil el-. *Gâyetü's-sül fî sîreti'r-Resûl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793.
- Malatî, Abdülbâsıt b. Halil el-. *Necmü'ş-şükr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793.
- Malatî, Abdülbâsıt b. Halil el-. *Nüzhetü'l-elbâb muhtasarı A'cebi'l-'ucâb*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793.
- Malatî, Abdülbâsıt b. Halil el-. *Nüzhetü'l-esâtîn fî men veliye mülke Mısr'a mine's-selâtîn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 4793.
- Malatî, Abdülbâsıt b. Halil el-. *Nüzhetü'l-esatin finen veliye Mısr mine's-selatin*. thk. Muhammed Kemâleddin İzzeddin Ali. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1987.
- Mîrim Çelebi, Mahmud b. Muhammed b. Musa Kadızade. *Risâle fî Semti'l-Kible*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Valide Sultan, 00110.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-cıl, 1334.
- Nesefî, Ebü'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmud. *Tefsîrü'n-Nesefî (Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl)*. thk. Yusuf Ali Büdeyvi. 3 Cilt. Beyrut: Darü'l-kelimi't-tayyib, 1419.

- Özaydın, Abdülkerim. "Abdülbâsıt el-Malatî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/201-202. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Özen, Şükrü. "Molla Lutfi'nin İdamına Karşı Çıkan Efdalzâde Hamîdüddin Efendi'nin Ahkâmü'z-zındîk Risâlesi". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 4 (2000).
- Özmen, Kerim - Bedir, Lokman. "Abdülbâsıt b. Halîl b. Şâhin el-Malatî ve 'ez-Zehru'l-Maktûf fî Mehârici'l-Hurûf' İsimli Tecvid Risâlesi". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/6 (2017).
- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed. *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*. 6 Cilt. Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, t.s.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-marife, 1414.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-. *ed-Dürri'l-mensûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.
- Taberî, Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407.
- Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed b. İsmail. *Hâşiye 'alâ Merâkı'l-felâh şerhi Nûri'l-izâh*. Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1318.
- Unat, Yavuz. "Kible (Kible Tayini)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/369-370. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Unat, Yavuz. "Zîc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/397-398. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ünal, Yavuz. "Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kiblesi: Beyt-i Makdis". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/12-13 (2001).
- Watt, Montgomery. *Muhammad at Medina*. Great Britain: Oxford at the Clarendon Pres, 1956.
- Yıldırım, Selahattin - Demir, Serkan. "Abdülbasıt el-Malatî ve el-Kavlü'l-Meşhud fi Tercih-i Teşehhüd-i İbn-i Mes'ud Adlı Risâlesi". *Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu*. ed. Nusret Akpolat vd. Ankara: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl*. 4 Cilt. Dâru'l-kitâbi'l-arabî, 3. Basım, 1407.
- Zeylaî, Fahreddin Osman b. Ali b. Mihcen. *Tebyînü'l-hakâik fi şerhi Kenzi'd-dekâik*. Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1313.
- Zirikli, Hayreddin. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayin, 15. Basım, 2002.